

СЛОВОТВІРНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ АНТРОПОЦЕНТРИЧНОЇ ПАРАДИГМИ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ: МОРФОНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Інна ДЕМЕШКО (Кіровоград, Україна)

У статті представлені результати дослідження словотвірної системи української літературної мови в контексті антропоцентричної парадигми сучасного мовознавства. З'ясовано морфологічні закономірності у віддієслівних словотвірних гніздах з вершинним дієсловом. Установлено, що комплексні словотвірні одиниці характеризуються певним лінгвокультурним змістом, що визначає специфіку української мовної картини світу.

Ключові слова: словотвірна морфологія, девербативи, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо.

The article outlines the perspective of researching of deverbatives in modern linguistics. The intersystem organization of word-building in morphonological aspect is considered. The peculiarities of morphonological regularities in verbal derivational unit with apical verb of foreign origin is defined.

Key words: word-building morphonology, deverbatives, derivational paradigm, derivational unit.

Словотвірна структура слова втілює в собі той аспект мовного усвідомлення, який пов'язаний і з процесами категоризації, і з відображенням національно-культурної специфіки мовної картини світу. У зв'язку з цим вивчення мовних одиниць у межах антропоцентричної парадигми, зокрема в етнокультурному аспекті, неможливе без звернення до словотвірного і морфологічного проміжних рівнів мови. Словотвірна система української мови становить собою дві великі підсистеми. Усі похідні української мови в залежності від кореневої (осіовної) чи формантної спільності діляться на дві групи. Першу утворює коренева (основна) співвідносність похідних – словотвірні гнізда і їхні конституенти: словотвірна парадигма, ланцюжки й пари; друга базується на формантній співвіднесеності, до якої належать словотвірні типи і категорії. На думку В. П. Олексенка, в основу структурування словотвірних категорій покладено словотвірний тип як формально-семантичну схему побудови похідних слів, мотивованих творінням словами певної частини мови, за допомогою словотворчого форманта [5: 294].

Метою пропонованої розвідки є вивчення специфіки девербативів із вершинним дієсловом у сучасній українській літературній мові. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) узагальнити погляд дериватологів на словотвірну парадигму і словотвірне гніздо як комплексні одиниці словотвірної системи української літературної мови в контексті антропоцентричної парадигми сучасного мовознавства; 2) проаналізувати морфологічну структуру вершинного дієслова девербативів із вершинним дієсловом у сучасній українській літературній мові і з'ясувати їхню специфіку; 3) установити, як комплексні словотвірні одиниці, які характеризуються певним лінгвокультурним змістом, визначають специфіку української мовної картини світу.

З метою послідовного та системного аналізу вкорптовується інваріантна модель-матриця опису словотвірної морфології дієслова, створена на базі граматики української мови. Опис морфологічних явищ словотворення вимагає врахування особливостей морфологічної структури кореневої (осіовної) морфеми і словотворчого засобу – афіксальної морфеми.

На сучасному етапі доцільним і раціональним є опис динамічної морфології – морфології словотвірного гнізда (далі СГ). Спроби описати морфологію СГ знаходимо в працях О. С. Кубрякової, Ю. Г. Панкраца, Н. Є. Ільїної, Т. В. Попової, М. І. Єрмакової, Н. Є. Ананьєвої (про описі слов'янської морфології, зокрема субстантивної словозміни), С. М. Толстої (про описі морфології словозміни та словотворення польської мови), М. Ю. Федурко (про описі морфології відмінникового словотворення української мови), Г. М. Пристай (про описі морфології відприметинкового словотворення української мови) та ін. Опис морфології СГ сприяє дослідженню дериваційного потенціалу вершинних дієслів словотвірної парадигми, морфологічних трансформацій на всіх ступенях словотворення і в межах словотвірних зон, виявленню морфологічних моделей віддієслівних похідних субстантивної, вербальної, ад'єктивної та адвербіальної зон, установленню національних специфічних рис парадигмотворення. Використання поняття

парадигм в дериватології зумовлене осивоцентричним підходом, який ґрунтується на дериватологічних дослідженнях, для яких характерним є врахування ролі і функціонального навантаження твірної основи як засобу виявлення типології словотвору (праці О. М. Тихонова, В. В. Лопатіна, Р. С. Манучаряна, О. А. Земської, В. В. Грешука, З. О. Валюх, О. Г. Лякова, Н. М. Пославської, О. Д. Микити, К. Бузашкіної та ін.). В українському мовознавстві дериваційну парадигму визначають як мікросистему дериватів одного ступеня творення, що мають спільну твірну основу, що реалізує її словотвірні потенції. Досить перспективним вважаємо вивчення дериваційної парадигматики девербативів, представленої працями О. А. Земської, В. В. Грешука, З. О. Валюх та ін. В українському мовознавстві дериваційну парадигму визначають як мікросистему дериватів одного ступеня творення, об'єднаних тотожністю твірної основи і протиставлених словотворчими формантами. Доведено, що важливими чинниками впливу на дериваційний потенціал слів є їхнє походження, тривалість функціонування в мові, активність уживання, ступінь словотворення [1: 47]. Помічена така закономірність: чим далі розташоване похідне слово від вершинного члена гнізда, тим нижчою є його словотвірна потужність. Протяжність словотвірної парадигми визначається за кількістю частномовних зон, словотвірних значень і дериватів, що ці значення активізують.

Кожне похідне слово, що входить до словотвірного гнізда, має унікальне лексичне значення, характеризується індивідуальним набором похідних. Саме в ньому простежується вся мовна динаміка. В. Г. Фатхутдінова зазначає, що похідне слово як номінативний знак опосередковано фіксує в собі уявлення й етнокультурні образи людини про універсум, що його оточує [6: 134]. Процес сприйняття і ментального відображення явищ дійсності можна простежити й на основі словотвірно-морфологічного аналізу нечленованих похідних третього морфологічного типу (МТ-3), основу яких становлять словотвірні гнізда з вершинним дієсловом на одиничну тверду морфему {з}, {к} (*бігти, могли, лягти, стерегти, прягти, ректи, текти*). Відомо, що оскільки дієслова багатозначні, тому вони активніше втягуються в процес словотворення. Так, дієслово *бігти* має 5 значень, словотвірне гніздо, вершиною якого є дієслово *бігти* (XIV клас), складається із 196 похідних, які нерівномірно розташовані на ступенях деривації: I ступінь – 48, II ступінь – 84, III ступінь – 49, IV ступінь – 14, V ступінь – 1 (приклад словотвірного ланцюга): *бігти* – *з-бігти* – *збіг-а-ти* – *збіга-ти-ся* – *на-збігати-ся* – *по-назбігати-ся*). СГ з вершинним дієсловом *бігти* об'єднує 196 похідних, з-поміж яких 16 префіксальних дієслів (*від-бігти, до-бігти, над-бігти, з-бігти* та ін.), 68 суфіксальних іменників (*біж-ак, біж-енець, біг-оти(а)* та ін.), 3 прикметники (*біг-кий(ий), біг-уч(ий)* (прудкий), *біж-уч(ий)* (проточний), *біг-л(ий)* та ін.), 4 прислівники (*біг-ом, біг-ма, біг-цем*), 1 дієприслівник (*біж-ачий*). Складні слова збільшують третю парадигму СГ (*електр-о-запобіжник, запобіжн-о-виконавчий*). Проте аналіз фактичного матеріалу доводить, що складні слова кількісно збільшують першу парадигму СГ (5) (пор., *коньк-о-біж-ець, прудко-біж-н(ий), рівно-біж-н(ий)*). СГ, вершиною якого є дієслово *могти* (V клас) має 3 значення, складається із 383 похідних, які нерівномірно розташовані на ступенях деривації: I ступінь – 33, II ступінь – 90, III ступінь – 122, IV ступінь – 77, V ступінь – 40, VI ступінь – 7, VII ступінь – 4. Словотвірне гніздо з вершинним дієсловом *могти* об'єднує 383 похідних, з-поміж яких 90 префіксальних дієслів (*ві-могти, пере-могти, під-могти*), 181 суфіксальний іменник (*міцн'-ість, зміцн'-ін'н'(а), можливість-ість, змага-н'н'(а)*), 68 прикметників (*мож-лив(ий), міцн-н(ий), міцн'-исн(ий), зміцнюва-льн(ий), міцн'-уц(ий), зміцнюва-льн(ий), мож-єбн(ий)* та ін.), 6 дієприкметників (*зміцні-л(ий), зміцн-ен(ий), перемо-ж-ен(ий)* та ін.), 23 прислівники (*сил-о-міць, що-моц-і, нев-міч* та ін.), 5 дієприслівників (*мож-учи, вимага-учи* та ін.). Складні слова (переважно складні прикметники) збільшують третю (*міцн-о-голуб(ий), жор-о-міцн(ий), ясно-вельможн(ий)*), другу (*можн-о-владн(ий)*) та п'яту парадигми СГ (*деформаційн-о-міцнісний*). Морфологічна структура СГ МТ-3 на першому ступені словотворення позначена консонантними альтернативами *з/ж, к/ч*, зміною акцентних позицій (на формант у прикметниковій і дієслівній зонах).

Таким чином, словотвірна спроможність твірних основ залежить від їхньої семантичної структури (непохідні слова є словотвірно спроможніші, ніж похідні), частномовної

належності твірного, ступеня словотворення. Наявність такої кількості похідних говорить про актуальність даних понять, регулярність використання зазначених похідних у сучасній українській літературній мові. Т. І. Вендіна зауважує, що словотворення відкриває широкі можливості для концептуальної інтерпретації дійсності, воно дозволяє зрозуміти, які елементи позамовної дійсності і як дериваційно маркуються, чому вони утримуються свідомістю, адже вже сам вибір того чи того явища дійсності в якості об'єкта словотвірної детермінації свідчить про його значущість для носіїв мови [2: 29]. Варто зазначити, що в результаті інтелектуалізації сучасної української мови зростає кількість нових слів: *довкладення* (в банк), *окниження* (мови), *алмазорізання*, *бісероплетіння*, *ендопротезування*, *макрофотознімання*, *масажонавчання*, *паркетно-шліфування*, *першозахоплення*, *тарифоутворення*, *теплошумоізоляція*, *взаємопоборювання*, *самоошукання* та ін. [4: 136–135].

Морфологічну кваліфікацію СГ як комплексної одиниці словотворення визначають морфологічна познція, морфологічна структура, морфологічна трансформація, морфологічна модель. Виходячи зі специфіки дієслова як вершинного слова СГ, стверджуємо, що найчастотнішою зі всіх морфологічних операцій є усичення мотивувальної основи, консонантні чергування, модифікації наголосу, нарощення словотворчого суфікса.

Із 1406 словотвірних гнізд із вершинним дієсловом, 322 – словотвірні гнізда з вершинним дієсловом іншомовного походження. Проаналізовано особливості СГ з морфологічно неподільним дієсловом у вершині (91 СГ) і морфологію СГ дієслів із морфологічно членованою вершиною дієсловом (1315 СГ). Установлено особливості морфологічної структури кореневої (осіовної) й афіксальної морфем. Характер морфологічного супроводу словотвірних процесів визначає морфологічна структура твірної основи (останній склад основи) та дериваційного засобу (зачин суфікса). Дієслова (як твірні основи) відіграють значну роль у творенні суфіксальних, префіксальних похідних і складних слів. Осіовним словотворчим засобом виступає суфіксація. За допомогою суфіксів утворюються віддієслівні іменники, дієприкметники, дієслова, прислівники, дієприслівники. В. П. Олексенко зазначає, що віддієслівні іменники ґрунтуються на ономазіологічній категорії дієслова, адже процесуальна ознака є суто дієслівною ономазіологічною сутністю [5: 208].

Однією із характерних особливостей уходження дієслів до словотвірної системи сучасної української літературної мови є вплив їхньої семантики на словотвірні можливості слова. Проблема семантичного нарощення в структурі похідного слова порушувалася Н. Ф. Клименко, В. О. Горпиничем, Т. І. Вендіною, В. В. Грещуком, О. С. Кубряковою, О. К. Безпояско, З. О. Валюх та ін. Для дієслів характерна транспозиція (нова частина мови з новим значенням). Наприклад, це утворення від дієслова *бігти* похідних субстантивної зони на *-ак* (*біж-ак*), *-ун* (*біг-ун*), *-енець* (*біж-енець*), *-н'* (*біж-н'*(а)), *-отн'* (*біг-отн'*(а)), *-унок* (*біг-унок*), похідних ад'єктивної зони на *-ов-*, *-к-*, *-л-*, *-уч-*: *біг-ов*(ий), *біг-к*(ий), *біг-л*(ий), *біг-уч*(ий). Творення девербативів від префіксальних дієслів (на II ступені деривації) є фактом об'єднання в одному словотвірному акті лексичної і синтаксичної деривації, тобто процесом вербалізації і транскатегоризації назв дії до класу іменників.

На II і III ступенях деривації морфологічна операція усичення зазвичай співдіє з консонантними альтернаціями та зміною наголосу: *вібігти* – *вібіж-к*(а) (рослина-тонконіг), *збігти* – *збіж-н*(ий); *перемогті* – *перемож-ець*, *зберегті* – *зберез-ен*(ий), *приберегті* – *приберез-ен*(ий). Фактичний матеріал підтверджує наявність механізмів впливу на зовнішній вигляд девербативів в українській мові: 1) операція усичення дієслівної фінали; 2) консонантні і вокалічні альтернації; 3) нарощення суфіксальної морфеми; 4) модифікація наголосу. Трансформації зазнають переважно кінцеві консонанти кореневих морфем.

Процес деривації уможливають морфологічні операції, які трансформують твірну основу в похідну. Важливим морфологічним засобом слугує усичення дієслівної фінали, консонантні і вокалічні альтернації, зміна наголосу. Зазначені морфологічні трансформації використовуються здебільшого комплексно. На всіх ступенях деривації більше суфіксальних утворень, ніж префіксальних. Фактичний матеріал дозволяє твердити, що питомим

дієслівним основам (нечленованим і членованим) і дієслівним основам іншомовного походження (членованим) властива асиметрія морфемної будови. В українській мові не існує дієслів з нульовою словотвірною реалізацією.

Отже, для питомих девербативів характерна реалізація членовах дієслів I, II, III, IV, VII, IX, X, XI, XII, XIII класів і нечленованих дієслів V, VIII, XIV класів, а для девербативів іншомовного походження характерна широка реалізація дієслів I класу (22,8 %).

У творенні девербативів загальною морфонологічною операцією є усичення дієслівної фінали, що супроводжує зміну акцентної позиції, у комплексі з іншим морфонологічним засобом (консонантні чергування на морфемному шві, вокалічні – у кореневій морфемі [3: 73–97], інтерференція, а інтерфіксація виявлена при творенні складних слів, між кореневими морфемами). Кожна конкретна морфонологічна трансформація у фонемному вияві осередкових (кореневих) та афіксальних морфем при їхній взаємодії відбувається за наявності певних умов. У творенні девербативів субстантивної та ад'єктивної зон переважають комплексні морфонологічні операції (охоплюють два і більше видів морфонологічних операцій). Необхідно зазначити, що словотвірні гнізда з вершинним дієсловом іншомовного походження мають певну структуру, з набором необхідних дериваційних засобів, досить широко представлені на II ступені похідності, а на наступних – їхня словотвірна активність згасає.

Доцільно зазначити, що вивчення морфонологічної структури дієслова дає можливість розкрити закономірності організації віддієслівних похідних і встановити умови реалізації морфонологічних процесів у творенні девербативів в українській мові. Морфонологічна структура дієслова становить співвіднесення варіативної частини основи дієслова і незмінної. Елементи дієслівної основи, що зазнають змін під впливом ініціалі форманта, сигналізують про можливі морфонологічні зміни (усичення (утинання), консонантні, вокалічні альтернативи, наращення кореневої чи суфіксальної морфем, модифікації наголосу) у віддієслівному похідному.

Аналіз словотвірних гнізд із вершинним дієсловом іншомовного походження (322) дає можливість стверджувати, що багаточленні гнізда (з чотирма і більше похідними) переважають, їх нараховуємо – 205. Двочленні словотвірні гнізда (з одним похідним), їх нараховуємо 24. Регулярністю та продуктивністю відзначаються утворені від цих творчих девербативів субстантивної (іменників на позначення назв осіб, абстрактних понять), вербальної (похідні дієслова) та ад'єктивної (прикметники, дієприкметники *-н'н'а*, *-аж*, *-ер*; *-н*-, префікса *з-* та ін. (*абордувати* – *аборд-аж*, *дебордувати* – *дебордува-н'н'а*), *менадувати* – *менаж-ёр* (д/ж), *превалювати* – *превалюва-н'н'а*), *сканувати* – *сканува-н'н'а*), *меліорувати* – *меліор-ація*, *дисонувати* – *дисон-анс*, *гідрофікувати* – *гідрофікова-н(ий)*, *дрейфувати* – *з-дрейфувати*, *капітонувати* – *капітонова-н(ий)*). Отже, у двочленних СГ дериватів представлені переважно суфіксальними і префіксальними похідними. Тричленні гнізда (з двома похідними), вершиною яких є дієслова іншомовного походження, нараховуємо 48. Розширення словотвірних можливостей імен у цих гніздах відбулося за рахунок похідних субстантивної зони із суфіксами *-ація*, *-ція*, *-ія*, *-к*, *-н'н'а*, *-аж*, *-тор*, *-атор*, *-ант*, *-анс*, вербальної зони із префіксом *про-*, постфіксом *-ся*, ад'єктивної зони із суфіксом *-ен*: *контамінувати* – *контамінувати-ся*, *контамін-ація*); *глісірувати* – *глісірува-н'н'а*), *про-глісірувати*; *декортикувати* – *декортик-ація*), *декортик-атор*; *дефілювати* – *дефілюва-н'н'а*), *про-дефілювати*; *пасерувати* – *пасерува-н'н'а*), *пасерів-к*); *епатувати* – *епатува-н'н'а*), *епат-аж*; *контужити* – *контуж-ія* (з/з'), *контуж-ен(ий)* (з/ж), *інтерпелювати* – *інтерпел'-ація*), *інтерпел'-ант*, *ерегувати* – *ерек-тор*, *ерек-ція* (г/к), *конфєрувати* – *конфєр-анс*, *конфєрс'-я* (е), ад'єктивної та адвербіальної зон за допомогою суфіксів *-уч(ий)*, *-е*: *імпонувати* – *імпону́ч-уч(ий)*, *імпону́юч-е*. Чотиричленні гнізда (з трьома похідними) нараховуємо 45. Субстантивна та ад'єктивна зони представлені тими ж суфіксами (пор., *констатувати* – *констатувати-ся*, *констатува-н'н'а*), *констат-ація*), однак на II ступені деривації в похідних субстантивної зони наявний наголошений формант *-ент* (у творенні іменників чоловічого роду), *-к* (у творенні іменників жіночого роду), у похідних ад'єктивної зони представлені наголошені суфікси *-ивн(ий)*, *-альн(ий)*. Продуктивними є іменники із суфіксом *-ент*, *-емент*, *-н'н'а*), що називають назви осіб, абстрактні поняття, на позначення

опредметненої дії. Крім суфіксальних і префіксальних утворень, наявні і складні слова, утворені від дієслова або похідного (на II ступені деривації): *шліфува́ти* – *шліфува́ти-ся*, *шліфува́-н'н'(а)*, *шліфо́ва-н(ий)*, *шліфува́-ль/н(ий)*, *внутрішн'-о-шліфува́-ль/н(ий)*, *різьб-о-шліфува́-ль/н(ий)*, *стрічк-о-шліфува́-ль/н(ий)*, *сфер-о-шліфува́-ль/н(ий)*, *до-шліфува́ти*, *дошліфо́в-ува-ти*, *дошлі-фо́вувати-ся* та ін. Розширення словотвірного гнізда можливе за рахунок утвореного на другому дериваційному ступені віддієслівного іменника або дієприкметника, а також абстрактних іменників із суфіксами *-аці́й-*, *-н'н'-*. Морфологічна структура словотвірних гнізд з вершинною-дієсловом іншомовного походження характеризується усиченням форманта *-ува-* (321) або *-и-* (1): *конту́зити*).

Аналіз консонантних морфологічних альтернатив приголосних у словотворенні української мови дає можливість зробити висновок, що консонантні морфологічні альтернативи необхідно описувати для кожного морфологічного класу приголосних (губних, язикових (передньо-, задньоязикових), фарингальних). Такий методологічний підхід може визначити регулярність і передбачувати вплив форманта на мотиватора, поведінку приголосних внаслідок сполучуваності з ініціаллю форманта. Морфологічну кваліфікацію СГ визначають: морфологічна структура, морфологічна позиція, морфологічна трансформація і морфологічна модель. Словотвірні гнізда з вершинним дієсловом розподілено на морфологічні класи на основі морфологічної трансформації, яка маркує морфологічну структуру дериватів відповідної словотвірної парадигми і визначає морфологічну специфіку кожного класу. Середня глибина СГ аналізованого морфологічного класу – IV дериваційні кроки.

У формальному відношенні найбільшою комплексною одиницею є словотвірне гніздо, до якого входять усі інші комплексні одиниці: словотвірна пара, словотвірний ланцюжок, словотвірна парадигма. Таким чином, словотвірне гніздо виконує домінуючу роль у систематизації українського словотвору, оскільки саме в ньому чітко простежуються закономірності дії внутрішнього механізму, який характеризується ієрархічними зв'язками між іншими комплексними одиницями словотвірної системи. Словотвірні гнізда становлять собою культурологічно, ментально марковані одиниці і відіграють важливу роль у формуванні мовної картини світу українського народу.

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфології девербативів убачаємо у встановленні морфологічних класів віддієслівних словотвірних гнізд, визначенні різновидів морфологічних структур у межах кожного класу.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Валух З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові / З. О. Валух. – К. : Полтава : АСМП, 2005. – 354 с.
2. Вендина Т. И. Словообразование как способ дискретизации универсума / Т. И. Вендина // Вопросы языкознания. – 1999. – № 2. – С. 27–49.
3. Демешко І. М. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикотрафія. Таблиці, схеми: навч. посіб. / І. М. Демешко. – Кіровоград : ПП „Інвест-Груп”, 2008. – 264 с.
4. Клименко И. Ф. Дифференциальные и интеграционные процессы в лексике и словотворении современной украинской литературной лексики / И. Ф. Клименко // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 136–147.
5. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника: монографія [2-е вид., доп. і поліпш.] / В. П. Олексенко. – Херсон : Айлант, 2005. – 336 с.
6. Фатхутдинова В. Г. Словообразовательные подсистемы русского языка в ментально-культурном аспекте / В. Г. Фатхутдинова // Славянские языки и культуры в современном мире: Международный научный симпозиум: труды и материалы [сост. О. В. Дедова, Л. М. Захаров; под общим руководством М. Л. Ремневой]. – М. : МАКС Пресс, 2009. – С. 134–135.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Інна Демешко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: словотвірна морфологія.